

Rezumat

Lucrarea cu titlul „Învățământul românesc la sud de Dunăre, în secolul al XIX-lea” își propune o abordare sintetică a diferitelor aspecte legate de evoluția sistemului școlar din provincia Dobrogea (sintagma desemnează teritoriul din dreapta Dunării și până la Marea Neagră, inclusiv zona denumită „Cadrilater” sau Dobrogea de Sud) având în vedere contextul istoric și modul în care regimul politic, structura etnică și viața socială și culturală a locuitorilor au creat condițiile specifice apariției, dezvoltării și evoluției unui sistem școlar, românesc (și al naționalităților și comunităților etnice trăitoare, în proporții diferite, în acest spațiu).

Importanța temei este una regională și locală dar și națională având în vedere faptul că încă nu s-a realizat o lucrare articulată care să trateze diverse aspecte legate de istoria învățământului în Dobrogea, mai ales pentru perioada în care acest teritoriu s-a aflat sub stăpânirea otomană. Cauza este una de ordin documentar, lipsind datele despre școlile românești din acest teritoriu înainte de 1878. Totuși, unele date pot fi adunate din lucrările apărute după Unirea cu România când sistemul școlar românesc în Dobrogea a luat un mare avânt și când au fost construite școli în orașe și sate și au fost aduși dascăli din toate teritoriile românești. Urmează micile monografii dedicate vieții dobrogene, așa cum este aceea a lui Apostol Culea care ne oferă date importante despre istoria învățământului dobrogean și în cele două studii monografice pe același subiect, aparținând lui Vasile Helgiu (ambii autori au fost cadre didactice, ultimul fiind chiar revizor școlar n.n.)

Trebuie să luăm în considerare impactul național al unui asemenea demers care vine să completeze organic sintezele dedicate învățământului românesc aducând în atenția cercetătorilor și a publicului larg imaginea școlii dobrogene în secolul al XIX-lea.

În primul capitol al studiului am abordat sintetic diverse teme legate de evoluția învățământului românesc în Dobrogea în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În ceea ce privește istoria învățământului românesc în Dobrogea aflată sub stăpânirea Imperiului Otoman, care avea o politică de relativă toleranță față de alte religii, politică manifestată mai degrabă printr-un neintervenționism decât prin interzicerea specifică sau prin reglementarea strictă a unor situații concrete, ea este legată de evoluția populației românești care, rămasă majoritară (dar uneori nu destul de numeroasă și mult mai slab organizată din punct de vedere social, politic și

cultural) se zbătea să-și păstreze ființa națională. Românii sud-dunăreni făceau eforturi pentru supraviețuire și aveau nevoie constantă de o „infuzie” de carte românească și de aducători de cultură și simțire românească de peste Dunăre, un teritoriu adesea denumit generic „Țară”, mărturie a conștiinței unității de neam și simțire românească.

Românii dobrogeni, chiar și în timpul ocupației turcești și mai ales după momentul 1878 s-au manifestat în cadrul unitar românesc ca parte integrantă a culturii și civilizației românești. Această unitate a fost remarcată de către colonelul Marin Ionescu-Dobrogianu, autorul monumentalei lucrări „Dobrogea în pragul veacului al XX-lea”, asemeni tuturor cărturarilor români, și a celor care au călătorit prin Dobrogea, mai ales în secolul al XIX-lea, a remarcat unitatea istorică și lingvistică a românilor dobrogeni cu cei din Vechiul Regat și din Transilvania¹. În 1905 când apărea acest volum, Dobrogea revenise la Țară de mai puțin de trei decenii dar făcuse progrese uriașe și ajunsese, atât din punct de vedere economic, cât și cultural, să fie parte integrantă a României.

Se observă, pe parcursul întregii istorii a românilor, strânsa legătură dintre școală și Biserică. De la începuturile creștinismului românesc, copiii au primit învățătură pe lângă biserici și mănăstiri, primele manuale fiindu-le cărțile bisericești. Situația nu este diferită în Dobrogea, mai ales că, pentru secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului următor, în jurul mănăstirilor sunt amintite și forme de învățământ în limba română.

Putem observa cu ușurință nu numai faptul că majoritatea dascălilor proveneau de peste Dunăre dar și că erau, în același timp și preoți. Ei nu puteau fi pregătiți în Dobrogea unde nu exista până după 1878 nicio școală românească de nivel mai ridicat decât cel elementar, cu atât mai mult o școală normală care să pregătească învățători. Nu este vorba neapărat de o interdicție din partea autorităților otomane care reglementau strict doar construcția lăcașurilor de cult ci, mai degrabă, despre o problemă de ordin financiar și organizatoric.

Documentarea problemei s-a realizat mai ales din lucrările monografice dedicate Dobrogei începând cu 1878, cele mai importante dintre ele fiind acelea ale lui Marin Ionescu-Dobrogianu „Dobrogea în pragul veacului al XX-lea” și „Tomi-Constanța” precum și cea apărută cu ocazia semicentenarului revenirii la Țară, publicată în 1928, „ Dobrogea: Cincizeci de ani de viață românească” (Aceasta a apărut ca supliment al revistei

¹ Luminița Stelian, *Marin Ionescu-Dobrogianu (1866-1938), personalitate plurivalentă a dobrogenisticii românești*, Editura Muntenia, Constanța, 2014, p. 217.

„Analele Dobrogei” și în aproape 800 de pagini a reunit studii de mare valoare privind cele mai importante domenii ale vieții social-politice și culturale a Dobrogei. Despre evoluția învățământului a scris Ioan Georgescu, inspector școlar al Regiunii X Constanța).

Scurte referiri la școlile românești din timpul stăpânirii otomane din Dobrogea mai apar în monografiile de localități precum și în lucrările dedicate învățământului de către învățători precum Apostol D. Culea, Vasile Helgiu ș. a.

O serie de lucrări cu caracter științific, dar și publicistic și care ating problematica organizării învățământului în spațiul pontic au apărut începând cu 1918 atât în Dobrogea, cât și la București, ele aparțin unor nume mari ale culturii românești precum Nicolae Iorga, Ioan N. Roman, Petru Vulcan, Stan Greavu-Dunăre, Ioan Georgescu, Teodor Mateescu ș. a.

Date importante asupra situației școlilor din localitățile românești din Dobrogea pot fi extrase și din rapoartele prefectilor județelor Constanța și Tulcea care, deși elaborate la cumpăna secolelor al XIX-lea și al XX-lea, prezintă și scurte referiri la situația dinaintea de 1877.

Lipsa documentării sau pauperitatea acestora nu s-au constituit în obstacole viabile în calea unui demers concertat privind reconstituirea unor evenimente legate de istoria învățământului dobrogean dinaintea de 1878, un învățământ care nu era organizat sau sprijinit de stat, nu de statul otoman cel puțin, dar care a existat prin grija românilor dobrogeni dar și a celor veniți de peste Dunăre, cei care au menținut vie legătura între frații de același neam.

Ca dovadă a vechimii învățământului pe pământ dobrogean, putem aduce faptul că, pe un sarcofag descoperit la Mangalia (în antichitate colonia doriană Callatis), pe una din laturi, este înfățișat, în basorelief, un dascăl care ține o lecție elevului său. Deși despre școala la geto-daci nu se cunosc date, se poate presupune că fiii nobililor erau trimiși la studii în orașele grecești deoarece relațiile între acestea și indigeni erau extinse, trecând cu mult de nivelul unor simple schimburi economice².

Pentru epoca romană târzie și romano-bizantină nu putem decât presupune că au existat școli, mai ales pe lângă lăcașurile de cult, dar evul mediu Apusean și cel Răsăritean ne arată că știința de carte era apanajul celor aleși, membrilor clerului și funcționarilor statului. Parte a Imperiului Bizantin, provincie de margine cu rol de apărare, Thema Paristrion este probabil să fi avut școli pe lângă centrele religioase cunoscute.

² Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec I – IIIp. Chr.)*, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Constanța, 2001, p. 31.

După mai multe secole de stăpânire otomană (provincia pontică fiind cedată Înaltei Porți de către Mircea cel Bătrân la sfârșitul domniei sale, undeva între 1416 și 1418), în urma Războiului Ruso-Turc din anii 1877-1878, Dobrogea revine României care este obligată să cedeze Rusiei (ca despăgubire de război mai mult decât ca un schimb de teritorii, și acesta impus prin tratate internaționale) cele trei județe din Sudul Basarabiei (Cahul, Bolgrad și Ismail). Tot acum, România obține independența națională, etapă importantă a procesului de făurire a statului național unitar român desăvârșit la 1 decembrie 1918.

Despre românii dobrogeni, Petru Vulcan, publicist dobrogean cunoscut pentru activitatea sa culturală și ideile naționale și patriotice, spunea că și-au păstrat ființa națională pe tot parcursul secolelor de stăpânire otomană. Pentru secolul al XIX-lea el remarcă o creștere numerică a populației românești, din sursă internă (prin creșterea naturală a populației) dar și prin stabilirea unor grupuri, mai mici sau mai mari de români veniți de dincolo de Dunăre: „Încep să vină din nou creștini pe podiș și la mare, în jurul Razimului și în Deltă”. Printre aceștia, autorul îi menționează pe „păstorii ardeleni” sosiți în zonă cu interese economice³.

Călătorii străini care au vizitat această regiune descriu un spațiu geografic vast, marcat de existența unei vegetații sărace, a unui relief monoton și de lipsa apei. Așezările sunt mici, Constanța „Kustendje este doar un sat de pescari”, Balicul este un port mai mare, Tulcea este cel mai mare oraș al regiunii locuite de numeroase neamuri, cu religii și limbi diferite⁴.

În timpul stăpânirii otomane, românii dobrogeni au considerat școala și biserica drept instituțiile care au rol de a uni comunitatea și de a servi interesele întregii națiuni. De aceea școala și biserica au fost cei mai importanți factori de răspândire a culturii române, de rezistență și de afirmare a culturii române, de menținere a conștiinței naționale pe pământul dobrogean⁵. Viața culturală a românilor dobrogeni a urmat etapele evolutive ale celei a românilor nord dunăreni, este similară dar nu identică, elementele de diferențiere fiind prezente sub aspectul culturii populare, al obiceiurilor și al costumului, micile diferențe fiind dictate de condițiile social-politice.

³ Petru Vulcan, Mihai Mlădărescu, *Istoricul orașului Constanța*, Tipografia „Aurora” Ilie M. Grigoriu, Constanța, 1911, p. 39.

⁴ Romulus Seișanu, *Dobrogea, Gurile Dunării și Insula Șerpilor. Studiu monografic. Studii și doumente*, Editura ziarului „Universul”, București, 1928, p. 178.

⁵ Robert Stănciugel, Liliana Monica Bălașa, *Dobrogea în secolele VII-XIX. Evoluție istorică*, Editura D. C. Promotions, București, 2005, p. 214.

Acest străvechi pământ românesc, leagăn de cultură și civilizație cu multe secole înainte de nașterea lui Iisus Hristos, a născut poporul român, sinteză a romanității orientale cu străvechiul neam tracic al geto-dacilor. Biserica-mamă, mai ales în Dobrogea, a rămas martora vie a continuității credinței și tradițiilor apostolice neîntrerupte. Biserica și păstorii ei „rămân adevărați păstrători ai cuvântului Evangheliei lui Hristos, cuvânt care a apărut în zorii Răsăritului european, chiar în primul veac creștin”⁶.

Vatră a etnogenezei creștine românești, locuită de români încă din zorii erei creștine, Scythia Minor, cum este cunoscută provincia maritimă pe parcursul secolelor corespunzătoare romanității târzii și epocii bizantine, a fost un „stâlp” al credinței și culturii creștine, un teritoriu în care episcopia Tomisului a jucat un rol de seamă⁷. Aici au trăit, de-a lungul secolelor ierarhi și părinți ai bisericii care au dus învățătura creștină la un nivel comparabil cu cel al Bizanțului sau al centrelor creștinismului apusean, viața creștină a dăinuit aici neîntrerupt, a depășit greutățile traiului zilnic, a supraviețuit și a devenit mai puternică după năvălirile barbare, o adevărată „navă neclintită” în fața furtunilor. Prin activitatea sa variată „Episcopia din Tomis reprezintă unul din cele mai de seamă momente, nu numai din istoria vechiului creștinism românesc, dar și din istoria străvechii noastre culturi”⁸.

Legăturile mitropoliei Tomisului cu creștinii din toate teritoriile locuite de români sunt bine documentate și arată tocmai rolul acesteia în păstrarea ființei creștine și a neamului românesc. Dobrogenii aflați sub vremuri și sub stăpâniri vremelnice au luptat în permanență pentru păstrarea identității naționale. Identitatea națională românească a locuitorilor pământului pontic s-a păstrat peste veacuri, a rezistat ocupațiilor străine. Prin școală și biserică, amândouă acționând prin slujitorii lor devotați, adesea preoți și dascăli (învățători), a fost posibilă renașterea națională a Dobrogei după 1878.

Prin ideea exprimată de Nechita Runcan după care „fiecare creștin poate să cunoască și să învețe tainele durerii, tainele mântuirii sale”⁹, se înțelege de ce omul trebuie să învețe, de ce el trebuie să fie inițiat de mic în cunoașterea Dumnezeirii. Este modul în care poate fi explicată atât necesitatea învățării de la vârste mici cât și importanța legăturii dintre învățare și apropierea de

⁶ Lucian Florea, Arhiepiscop al Tomisului, *Aspecte din viața și cultura bisericească dobrogeană*, în Stoica Lascu (coord.), Constantin Vitanos (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”. Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, s. n., Constanța, 1993, p. 187.

⁷ Nechita Runcan, *Rolul mitropoliei Tomisului în apărarea credinței ortodoxe*, în Nechita Runcan, *Studii de teologie istorică și patristică*, vol. III, Editura Europolis, Constanța, 2008, pp. 291-305.

⁸ *Ibidem*, p. 305.

⁹ Nechita Runcan, *Cuvinte de învățătură creștină*, Editura Europolis, Constanța, 1996, p. 13.

Hristos. El Însuși a exprimat cel mai bine această idee prin cunoscuta spunere: „Lăsați copiii să vin la mine!”. El îi cheamă pe copii să învețe deoarece menirea Școlii și a Bisericii este aceea de a-l aduce pe copil și pe tânăr la Hristos, la izvorul învățăturilor sale¹⁰.

Pentru îndeplinirea dezideratului cunoașterii Mântuitorului Iisus Hristos de către copii, s-a întemeiat Școala pe lângă Biserică, slujită în primul rând, de către preoți care, după cum bine se știe, au fost, în Țările Române deci și în Dobrogea, primii dascăli de slovă și simțire românească. Aceasta este explicația oferită de autorul citat mai sus cu care nu putem să fim decât de acord, a legăturii atât de strânse dintre cele două instituții de educație morală și spirituală, Școala și Biserica, de lângă care nu poate lipsi Familia¹¹. Preoții și profesorii sunt factori educativi, alături de părinți, iar succesul procesului educativ este cu atât mai mare cu cât, mai ales primele două instituții, beneficiază de sprijinul statului¹².

Despre rolul Bisericii în propășirea culturală a neamului românesc, Lucian, Arhiepiscopul Tomisului, spunea că aceasta ne-a adus o serie de „daruri culturale”. Biserica este asociată cu lumina cărții și calea mântuirii. Slujitorii Bisericii, adesea și slujitori ai culturii, au realizat primele lucrări scrise și „au întemeiat primele școli cu primele bucoavne și cazanii, punând bazele primelor tipografii unde apar primele cărți românești de învățătură”¹³.

În conștiința românilor dobrogeni era fixată cu mult înainte de 1878, ideea că biserica și școala erau instituțiile majore în jurul cărora comunitatea românească trebuie să se unească pentru ca prin învățarea de carte și limbă, populația dobrogeană „să poată servi interesele ei și ale națiunii întregi”¹⁴. De aceea școala românească dobrogeană, alături de biserică, au fost cei mai importanți factori de răspândire a culturii românești și de menținere a conștiinței naționale în Dobrogea¹⁵.

Primele școli au luat ființă pe lângă biserici, cei care se ocupau cu educația elevilor fiind dascălii, preoții și călugării. C. Teodorescu, autor al unui studiu dedicat școlii românești sub stăpânirea otomană publicat în 1897, spune că o dovadă a acestui mod în care începe școala

¹⁰ *Ibidem*, p. 14.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 15.

¹³ Lucian Florea, Arhiepiscop al Tomisului, *op. cit.*, p. 192.

¹⁴ Filofteia Rotariu, *Rolul școlii normale și al corpului învățătoresc dobrogean în sistemul instrucției școlare din provincia transdanubiană*, în Stoica Lascu (coord.), Constantin Vitanos (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”*. *Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, s. n., Constanța, 1993, pp. 41-42.

¹⁵ *Ibidem*, p. 43.

dobrogeană este faptul că Chiriță Gheorghe Domuscin Drâstorean, din Silistra, era diac al mănăstirii Radu-Vodă din București. Este posibil ca el să fi studiat în școli de la sud de Dunăre¹⁶.

Revenind la școli, istoricii locali sunt unanim de acord asupra faptului că prima școală de pe teritoriul Dobrogei despre care avem informații este aceea a dascălului Ioan de la Cernavodă. La 5 martie 1766 dascălul Ioan era tocmit de către Sterie „biv vel cămăraș la ocne” să învețe carte pe un copil din Brașov, fiul lui Mihai Croitoru. În toamna aceluiași an școala funcționa încă sub conducerea aceluiași învățător. Deși nu mai sunt informații despre această școală, se cunoaște faptul că dascălul Ioan l-a învățat carte aici pe copilul din Brașov până în 1772¹⁷. Tot la Cernavodă, pe la 1770, se traduceau cărți de cult din limba greacă în românește, dovadă clară că enoriașii erau români¹⁸.

Urmează, ca vechime, școala de la Turtucaia. Izvoarele documentare arată că, din 1774, au funcționat aici mai mulți dascăli: Rusu Șaru, dascălul Mihai din Oltenia, dascălul Gheorghe din Oltenia¹⁹.

Alături de școala de la Turtucaia, școala din Silistra reprezintă, înainte de 1877, un centru cultural apreciat despre care au scris mulți cărturari importanți ai Dobrogei, și nu numai, mai ales cei care au avut în vedere istoria învățământului și a culturii: Ioan N. Roman, Vasile Helgiu, Apostol D. Culea, Nicolae Cartojan, S. Carp ș. a. Operele lor, apărute nu întâmplător în perioada interbelică²⁰ au arătat importanța școlii din Cadrilater și bogata viață culturală a românilor de aici.

Aceasta este atestată documentar încă de la mijlocul secolului al XIX-lea când școala românească de la Silistra exista deja. Astfel, se păstrează un caiet care a aparținut dascălului Petrică Mihail. Pe una dintre pagini dascălul scrie că „m-am tocmit la școală ca să învăț copiii carte românească”²¹. Dascălul mai nota și o listă cu sumele primite pentru acest angajament,

¹⁶ Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Editura Ex Ponto, Constanța, 1998, p. 276.

¹⁷ Dumitru Șopu, *Școli românești în Dobrogea până la 1878*, în Virgil Coman (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală*, Editura Muntenia, Constanța, 2008, p. 96.

¹⁸ Robert Stănciugel, Liliana Monica Bălașa, *Dobrogea în secolele VII-XIX. Evoluție istorică*, Editura D. C. Promotions, București, 2005, p. 220.

¹⁹ Nistor Bardu, *Învățământul în Dobrogea*, vol. I, mss., s. a., p. 6.

²⁰ În epoca interbelică, Cadrilaterul a fost intens studiat de către istorici și cărturari care au dat opere de valoare menite a arăta că pământul zonei sudice a Dobrogei este românesc prin istorie, populație și cultură. Evenimentele istorice au întors situația, astfel că acest străvechi pământ românesc a fost pierdut definitiv în vâltoarea celei mai mari conflagrații mondiale. Fiind și astăzi un subiect sensibil, vom aborda problemele legate de Cadrilater numai prin prisma temei propuse, aceea a aprofundării istoriei învățământului dobrogean în epoca modernă.

²¹ Ioan. N. Roman, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, Institutul de Arte Grafice „Victoria”, Constanța, 1920, p. 11; Articolul este reluat în „Despre Dobrogea și Dobrogeni”, Editura Ex Ponto,

sume primite de la diverse persoane, probabil negustori și oameni înstăriți precum: Kir Petrache (care i-a dat de mai multe ori diverse sume, 400 lei, 150 lei și încă 50 lei în 1848 când dascălul spune că „am fost la București”), Dimo, Stoian Fâncițiu ș.a.²². O observație interesantă și care este justificată de structura etnică a provincie sud dunărene, este aceea că, cel puțin după sonoritatea numelui, cei trei binefăcători ai școlii românești din Silistra sunt români, cu toții interesați de propagarea științei de carte românească la Silistra.

În același document, dascălul român arăta că „2000 lei m-am tocmit să slujesc la școală și la biserică câte 60 lei pe lună și ceilalți să-i primesc de la școală.”²³. Peste 3 ani când Ion Ionescu de la Brad trecea pe la Silistra, îl găsea pe dascălul amintit mai sus (în opinia lui Ioan N. Roman, același dascăl bulgar menționat de agronom în articolul din 1855 citat mai sus) predând într-un local de școală propriu, ridicat prin eforturile obștii silistrene. Din caietul ținut de către dascălul Petrică mai aflăm că acesta devenise învățător din necesitatea de a-și întreține familia numeroasă (avea 7 copii). El avea deja o prăvălie închiriată și o vie care îi aduce anumite venituri dar care se dovedeau insuficiente²⁴.

Cei mai buni elevi ai școlii din Silistra au fost trimiși la școli secundare din România (la București, în 1870, la Școala Normală, Institutul Macedo-Român și Liceul „Sf. Sava”)²⁵. Absolvenții Școlii Normale urmau să se întoarcă la sud de Dunăre și să deschidă școli în teritoriu.

Din analiza datelor prezentate pentru școlile dobrogene amintite mai sus, ca și în cazul școlii de la Zebil (jud. Tulcea), aflăm că elevii români și de alte naționalități învățau în școlile românești: bucoavna, psaltirea, puțină socoteală și cântările bisericesti. Problema generală în epocă era lipsa manualelor școlare deoarece în Dobrogea nu existau tipografii care să le tipărească, cu atât mai puțin librării din care să poată fi cumpărate (chiar dacă ar fi existat posibilitatea achiziționării lor de peste Dunăre). Din acest motiv dascălii foloseau cărțile bisericesti pentru a-i învăța pe elevi scrierea și citirea.

Cel de-al doilea capitol al acestui studiu este consacrat evoluției școlii dobrogene în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu privire specială asupra centrelor școlare de la Silistra,

Constanța, 2008, pp. 16-57.

²² *Ibidem*, p. 12.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, p. 9.

²⁵ Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea românilor în Dobrogea*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1979, p. 99.

Cernavodă și Tulcea unde s-au afirmat ctitori ai sistemului școlar dobrogean: Costache Petrescu, Dimitrie Chirescu și Nifon Bălășescu. Epoca în cauză este marcată dar nu întreruptă de momentul 1878 când Dobrogea revine în granițele tânărului stat român, când toată provincia se înscrie în programul său eminamente progresiv. Acesta viza modernizarea structurală a statului, o componentă importantă fiind învățământul.

Proclamația adresată de regele Carol I armatei, cu prilejul unirii Dobrogei cu România la 14 noiembrie 1878, arăta că românii dobrogeni sunt parte a românității și concetățeni cu drepturi depline²⁶.

Restabilirea suveranității românești a permis să se treacă imediat la legiferarea măsurilor de reorganizare a acestei provincii românești. Administrația românească, la propunerea marelui om de stat și de cultură Mihail Kogălniceanu²⁷, ministru de interne la acea vreme, a promovat mai multe direcții în dezvoltarea Dobrogei precum: înființarea de școli în toate localitățile dobrogene, extinderea căilor de comunicație, terestre și pe apă, susținerea dezvoltării principalelor orașe din zonă, Constanța și Tulcea, realizarea joncțiunii căii ferate Cernavodă – Constanța cu rețeaua feroviară din România, modernizarea infrastructurii portuare, mai ales în cazul Portului maritim Constanța.

La 9 martie 1880 a fost promulgată „Legea pentru organizarea Dobrogei”²⁸, similară Constituției României, cu concursul prefectului Constanței, Remus Opreanu, magistrat cunoscut, fost procuror general al Curții de Apel București²⁹. Conținutul acestui act a fost apreciat în țară și în străinătate, mai ales pentru maniera largă în care trata drepturile naționalităților. Aceeași lege împărțea Dobrogea în două județe: Tulcea și Constanța, ale căror granițe se suprapun parțial granițelor actuale. Noua provincie a fost cuprinsă în „Constituția României” abia în 1884 iar locuitorii ei au fost lipsiți de drepturi constituționale egale cu cele ale conaționalilor din Regat timp de trei decenii. Dobrogenii au primit drepturi juridice egale în 1894 iar pe cele politice abia

²⁶ Stoica Lascu, *Mărturii de epocă privind istoria Dobrogei*, vol.I (1878-1916), Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, 1999, pp. 85-86.

²⁷ Traian Brătianu, *Politică și societate în Dobrogea*, Editura Fundației „Andrei Șaguna”, Constanța, 2010, p. 45.

²⁸ La 9 martie 1880, în România a fost adoptată legea pentru organizarea Dobrogei, modificată la 30 martie 1886, care stipula o nouă organizare a acestui teritoriu, reintegrat în granițele țării în urma Războiului de Independență din 1877 – 1878 și a Tratatului de pace de la Berlin (1878). Ținutul dunăreano-pontic a fost împărțit în două județe, Tulcea și Constanța.

²⁹ Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare: Dobrogea*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 285.

prin „Legea pentru acordarea drepturilor politice locuitorilor din județele Constanța și Tulcea” din 19 aprilie/2 mai 1909 și prin legile din 15 aprilie 1910 și 3 martie 1912.

„Constituția Dobrogei” este rodul concepției liberale a celor carea au creat-o, Mihail Kogălniceanu și marele jurist Remus Opreanu. Legea a descentralizat Dobrogea și a permis acesteia o dezvoltare rapidă³⁰. Acesta este cadrul în care va evolua învățământul dobrogean.

Dezvoltarea economică a României de după 1878, a fost un factor decisiv al progresului general al economiei Dobrogei, având consecințe pozitive asupra vieții social – politice, dar și culturale a acestei regiuni. Nu întâmplător, anii '90 ai secolului al XIX-lea reprezintă și perioada în care în Dobrogea apar cele mai multe publicații, se diversifică și domeniile acoperite de presă și se afirmă publiciști importanți precum Ioan N. Roman, Stan Greavu-Dunăre, Constantin Brătescu, Constantin N. Sarry, Ioan Bănescu, Constantin Pariano, Petru Vulcan ș. a.

Dezvoltarea învățământului dobrogean după 1878 este și rodul preocupării suveranului Carol I pentru toate problemele dobrogene. Deviza regelui, în ceea ce privește învățământul, era: „Școala este însuși viitorul țării” și, cu ocazia vizitelor sale în Dobrogea și în școlile conștanțene arăta că „în Dobrogea, în Constanța, în special, trebuie să se clădească cele mai bune școli, misiunea învățământului românesc fiind aici de o deosebită însemnătate”³¹. De altfel, la școlile din Dobrogea puteau învăța copiii tuturor locuitorilor care în ziua de 11 aprilie 1877 erau cetățeni otomani și care, conform articolului 3 din Legea Organică a Dobrogei din 1880, au devenit cetățeni români.

Pentru învățământul și cultura Dobrogei din primele decenii de după revenirea la Patria Mamă, sunt de menționat ca susținători ai efortului general de aducere a provinciei în sânul Țării și mai ales ca susținători ai ridicării ei culturale prin învățământ, pe lângă domnitorul și apoi regele Carol I și Mihail Kogălniceanu, și alte personalități, naționale și locale a căror contribuție a fost hotărâtoare: Ion. C. Brătianu, Ionel Brătianu, Take Ionescu și Spirul Haret (artizani ai legislației în domeniul învățământului), o serie de prefecți luminați și patrioți, atașați nevoilor

³⁰ Victor Heinrich Baumann, *Județul Tulcea între anii 1878 – 1918*, în „NordDobrogea Cultural”, Nr. 10 (2016), p. 22.

³¹ *Aniversarea de 25 de ani a Liceului „Mircea cel Bâtrân” din Constanța. Anuar pe anul școlar 1921-1922*, Institutul de Arte Grafice și Editura „Constanța”, Constanța, 1923, p. 13 Apud Constantin Vitanos, *Contribuția învățământului la renașterea României de la Mare*, în Simion Tavitian (coord.), *Dobrogea, tărâmul dintre ape*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2005, p. 262.

Dobrogei: Remus Opreanu³², Ioan Nenițescu, Luca Ionescu, Scarlat Vârnav³³ și, cu o contribuție decisivă la organizarea școlii dobrogene moderne, Ioan Bănescu, revizor școlar al Dobrogei timp de două decenii și apoi primar al Constanței³⁴.

În același capitol, am prezentat evoluția învățământului din Dobrogea pe cicluri de învățământ, conform legislației epocii (primar, gimnazial și liceal sau secundar, normal și profesional) dar și date despre modul în care se desfășura procesul de învățământ al minorităților dobrogene. Tot aici am inserat liste de învățători și profesori, așa cum rezultă din diverse documente, și date specifice despre școlile urbane și rurale din județele Constanța și Tulcea.

A treia parte a acestei lucrări este dedicată contribuției mocanilor la dezvoltarea învățământului din Dobrogea. Nu putem înțelege acest proces fără a aminti despre rolul transhumanței. Fenomenul transhumanței nu s-a redus numai la aspectele economice și sociale, el a avut și largi implicații demografice, culturale și politice, de mare însemnătate pentru menținerea unității politice a poporului român. Mai ales pentru Dobrogea aflată sub stăpânire străină, păstoritul mocanilor a avut un rol extrem de important în păstrarea și aprofundarea legăturilor economice și spirituale cu Țara așa cum arăta Nicolae Dragomir³⁵.

Între ținuturile carpatice și cele danubiene s-a conturat o adevărată rețea de drumuri de-a lungul cărora au circulat oameni și bunuri ceea ce a favorizat cristalizarea unor legături și au „determinat impulsuri a căror viabilitate a creat necesitatea, a imprimat caractere de permanență”³⁶.

Mocanii au fost cei care au trasat drumuri prin „împărăția ierburilor”, au deschis vaduri, au săpat fântâni și au ridicat stâne și gospodării „descoperind valoarea unor pământuri neprețuite și părăsite” iar prin activitatea lor de stabilire și de întemeiere de așezări noi au „colonizat un întreg corn de țară, mai frumos și mai temeinic decât orice colonizare oficială”³⁷. Ei veneau din

³² Virgil Coman, Corina Apostoleanu, *Prefecții județului Constanța*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2011, pp. 10-11.

³³ Scarlat Vârnav a fost prefect al județului Constanța în primii ani ai secolului al XX-lea. El s-a remarcat prin continuarea eforturilor predecesorilor în ceea ce privește modernizarea Dobrogei, astfel că, în timpul administrației sale s-au construit 117 școli, două spitale, 42 de biserici și câteva zeci de clădiri de primărie. Au fost inaugurate Palatul Administrativ, Palatul Regal, Palatul Justiției și a fost amenajat bulevardul Elisabeta, apud Virgil Coman, Corina Apostoleanu, *Prefecții județului Constanța*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2011, p. 59.

³⁴ Constantin Vitanos, *Contribuția învățământului la renașterea României de la Mare*, în Simion Tavitian (coord.), *Dobrogea, țărâmul dintre ape*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2005, p. 262.

³⁵ Nicolae Dragomir, *Oierii margineni și transhumanța lor în Dobrogea de Sud*, în „Analele Dobrogei”, An 19 (1938), vol II, p.135.

³⁶ Sorin Mureșeanu, *Transhumanță și românism în Dobrogea la jumătatea secolului al XIX-lea*, în „Daima”, An 2, nr. 4-5 (apr 2006), p. 35.

³⁷ Apostol D. Culea, *Cât trebuie să știe oricine despre Dobrogea, Trecutul – Prezentul – Viitorul*, Editura Casei

bogatele sate transilvănene din zona Brașov și Sibiu și, pentru a fi deosebiți de românii autohtoni dobrogeni care își spuneau „dicieni”, au fost denumiți mocani³⁸.

Cei stabiliți definitiv în Dobrogea au pus bazele unor așezări prospere și au întărit elementul ortodox românesc din această zonă. Ei nu se ocupau numai cu păstoritul, ci și cu agricultura, meșteșugurile (legate de păstorit) și cu comerțul. Datorită faptului că se deplasau pe teritorii întinse, mocanii au practicat și „colportajul”, un tip de comerț ambulant prin care s-au putut vehicula atât mărfuri, cât și cărți și idei. Cei care se stabileau în Dobrogea își aduceau și familiile își întemeiau noi gospodării trecând treptat la cultivarea pământului care devenea ocupația principală³⁹.

La jumătate de veac după revenirea Dobrogei la Țară, Apostol D. Culea afirma că ciobanii ardeleni purtau în desagi nu numai „merinde trupești” ci și „merinde sufletești, cărți - cărți aduse de acasă din Ardeal, ori cumpărate de prin orașele pe lângă (conform grafiei din epocă) care trecea „drumul oilor”. Ceteau pe ele în ceasurile de răgaz. Nu odată făceau slujbe religioase cu preoți aduși în preajma stânelor; nu odată au întemeiat case de rugăciuni; nu odată învățau flăcăiandrii din satul vecin pe bucoavne....făcând un fel de școală”⁴⁰. Prin aceste rânduri, învățătorul dobrogean arăta că opinia publică dobrogeană, corpul didactic și lumea culturală locală au înțeles rolul păstorilor veniți din Ardeal în propagarea limbii și credinței românești în spațiul dobrogean.

Se poate adera, fără rezerve, la ideea exprimată de marele istoric Constantin C. Giurescu, cel care spunea atât de profund că: „românii dobrogeni de astăzi reprezintă o adevărată sinteză a elementului etnic românesc de pretutindeni”⁴¹. Istoricul se referă aici la faptul că români din toate colțurile pământului românesc, nu numai transilvăneni ci și moldoveni, olteni, bănățeni sau basarabeni, au venit în Dobrogea, mulți în cadrul procesului de transumanță, cel care permitea o mobilitate a oamenilor și a ideilor și, așa cum s-a demonstrat în timp, purtători de ființă și credință românească.

Aceasi punct de vedere este exprimat și de Nicolae Iorga. Acesta dedica în 1928 un

Școalelor, București, 1928, p. 47.

³⁸ Nechita Runcan, *Aspecte din viața creștină dobrogeană de la începuturi până în zilele noastre*, în în Stoica Lascu (coord.), Constantin Vitanos (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”. Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, s. n., Constanța, 1993, p. 202.

³⁹ Tudor Mateescu, *Păstoritul mocanilor în teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră*, Direcția Generală a Arhivelor Statului din RSR, București, 1986, p. 4.

⁴⁰ Apostol D. Culea, *op. cit.*, p. 91.

⁴¹ *Ibidem*.

volum învățământului românesc în care, printre altele, amintea și despre contribuția ardelenilor la dezvoltarea învățământului național, deci și a celui dobrogean. El detalia rolul intelectualilor ardeleni care, după ce s-au format în școlile Ardealului, au dus, peste Munți, lumina cărții românești⁴². Un rol de seamă în acest proces este deținut, conform marelui istoric, de către ieromonahul Nifon Bălășescu, cel care și-a legat numele de dezvoltarea învățământului teologic în Țara Românească mai întâi, urmând să treacă Dunărea pentru a organiza școala dobrogeană din zona de nord și pe cea dunăreană a provinciei otomane⁴³.

În concluzie, în partea a patra a lucrării am abordat controversata problemă a opoziției aparente, în opinia noastră, dintre învățământul religios și cel laic. Am pornit aici de la viziunea profesorului Nechita Runcan, cu care nu putem decât să fim total de acord. În toate epocile istorice, dar mai ales în contemporaneitate, am adăuga noi, credința în Dumnezeu este aceea care i-a călăuzit pe oameni, iar religia a avut rolul de educatoare a omenirii. Aceste considerente justifică prezența religiei în sistemele pedagogice ale popoarelor civilizate și creștine, ea se înscrie în planurile de învățământ în toate subsistemele de predare-învățare⁴⁴.

Considerăm că este legitimă opinia lui Michel Quenot că școala contemporană pregătește elevul sistematic, individual, din perspectivă morală, intelectuală, civică, estetică, igienică etc. Acestor criterii li se adaugă în mod organic și firesc, componenta religioasă. Ceea ce rezultă este un întreg în care se manifestă complementaritatea de ordin instructiv și formativ. Cele două laturi ale educației amintite mai sus trebuie să fie vizate nu în mod concurențial, ci ca un demers educațional global, integrator, realizat de către personalul didactic cu profesionalism și responsabilitate⁴⁵.

Educația religioasă este importantă deoarece îl conduce pe om la scopul suprem al existenței, respectiv trăirea comuniunii cu Dumnezeu. Prin aceasta, viața omului se înalță și se edifică pe temelia indestructibilă care este Mântuitorul. În momentul în care ajunge la credința în Dumnezeu (revelată prin Domnul Iisus Hristos), omul renaște la o nouă viață care poartă pecetea sfințeniei. Acest tip de educație este important și din punct de vedere moral deoarece, în societatea contemporană se manifestă acut tendința postmodernă de a considera viața morală ca

⁴² Nicolae Iorga, *Istoria învățământului românesc*, Editura Casei Școalelor, București, 1928, pp. 272-309.

⁴³ Nechita Runcan, *op. cit.*, p.287.

⁴⁴ *Idem*, *Ora de religie în învățământul românesc actual*, în *Studii de teologie istorică și patristică*, vol V, Editura, Vasiliana, Iași, 2011, p. 257.

⁴⁵ Michel Quenot, *Icoana, fereastră spre absolut*, prefată și note de Vasile Răducă, Editura Enciclopedică, București, 1993, p. 11.

fiind independentă de religia creștină. În trăirea religioasă se găsește originea unor influențe profunde, de tipul celor care îl pot face pe om să acționeze în conformitate cu poruncile divine⁴⁶.

Dacă luăm în discuție educația în sens general, se poate vorbi despre o dimensiune teologică a acesteia. Sensul teologic al educației este imprimat de ideea că educația, în fiecare etapă de manifestare, este ghidată, orientată și reglată de un sistem de valori acționale (comenzi, exigențe, dorințe, intenții etc.) conștientizate și adesea exprimate de factorii care sunt angajați în acțiunea instructiv-educativă. Sistemele de valori educaționale, care se transformă în finalități ale educației, nu au un caracter spontan, voluntar, ele sunt expresii ale unor determinări istorice, socio-culturale și individuale (maturitatea și experiența cadrului didactic, amploarea și profunzimea intereselor celor educați etc)⁴⁷.

O istorie a învățământului și a vieții culturale din Dobrogea secolului al XIX-lea nu poate fi înțeleasă fără a avea o perspectivă de ansamblu a vieții politice, economice și sociale și a evoluției așezărilor, fie ele sate sau orașe. Credem că întemeierea unei școli era legată, ca și astăzi de necesitățile și de structura populației. Nu își găsește rostul, de exemplu, o școală de orice tip într-o așezare cu un număr foarte mic de locuitori. Cu atât mai mult cu cât în secolul al XIX-lea când viața de zi cu zi era grea într-o regiune relativ puțin favorabilă agriculturii (așa cum reiese din relatările multor călători străini) iar populația românească, destul de redusă numeric (dar cea mai numeroasă pe ansamblul general), se lupta pentru supraviețuire.

Clerul, fie el ortodox, catolic sau greco-catolic, a jucat un rol de seamă în propășirea culturală și morală a neamului românesc, membrii săi s-au implicat în marile evenimente care au marcat istoria națională. Putem aminti aici clerul românesc din Transilvania care a avut rolul central în mișcarea de emancipare națională și culturală din secolul al XVIII-lea, cunoscută drept „Școala Ardeleană”, dar și mai semnificativ, având în vedere tema de față, numeroșii clerici, autohtoni sau veniți din tot spațiul românesc, dar mai ales din Transilvania, care au întemeiat școli și au păstorit comunitățile românești din Dobrogea marcând și influențând în mod decisiv evoluția sa culturală. Ne reținem aici preoți și dascăli de școală românească precum Nifon Bălășescu, Dimitrie Chirescu ș. a.

Pentru realizarea cu succes a educației religioase, o soluție ar fi conlucrarea reală și susținută dintre cei trei factori educativi principali: familia, Școala și Biserica al căror mesaj

⁴⁶ Sebastian Șerbu, Monica Opreș, Dorin Opreș, *Metodica predării religiei*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2000, p. 21.

⁴⁷ Constantin Cucoș, *Pedagogie*, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 42.

trebuie să aibă un numitor comun. Fiecare dintre acestea tinde adesea să delege alteia responsabilitatea pentru educarea copiilor. Familia consideră că școala este specializată în educarea copiilor și principala responsabilă în acest sens, școala tinde să reducă rolul ei la unul strict informativ, parohia întâmpină dificultăți în dialogul cu tinerii. De aceea profesorul de Religie poate constitui un liant între cele trei instituții educative. Mediul social, bisericesc și cel familial au o influență hotărâtoare asupra apariției și evoluției sentimentelor religioase. Toți cei implicați în educarea tineretului trebuie să redescopere dimensiunea sacramentală a formării caracterului și a personalității⁴⁸.

Se impune, așa cum spunea filosoful și omul de cultură Andrei Marga, o reformă care să vizeze toate aspectele societății, o reformă profundă, a fondului și nu numai a formei (dacă ne gândim la teoria lui Titu Maiorescu a „formelor fără fond”), o corelare a activității societății în ansamblul ei cu prezentul, cu condițiile actuale, o reformă care să se transpună până la nivelurile cele mai importante precum educația, legislația și chiar cultura⁴⁹.

Rezultă, în urma celor prezentate mai sus, nu numai ideea că religia trebuie să facă parte din toate formele de educație, ci și că ea trebuie să capete un statut consolidat în sistemul disciplinelor școlare, un sistem care se află încă în proces de reformă, de reșezare. Aducând în atenție argumentele prezentate anterior în favoarea educației religioase (cele care au fost formulate de către pedagogul Constantin Cucoș), trebuie ca aceia care sunt implicați în educația religioasă, membri ai clerului, cadre didactice și nu în ultimul rând, familia, să se pună de acord și să găsească un mod de a realiza educația copiilor și tinerilor într-un mod complex, unitar din care să nu lipsească acea componentă spirituală, religioasă.

⁴⁸ Elena Roman, *Educația religioasă în societatea contemporană*, s. n., Iași, 2013, p. 11.

⁴⁹ Andrei Marga, *Educația în tranziție*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1999, p. 24.

Bibliografie selectivă

Volume

Albotă, Mihai, în 2007, *Învățăământul tulcean de la începuturi până* Editura „Școala XXI”, Tulcea, 2008

Ali Ekrem, Mehmet, *Din istoria turcilor dobrogeni*, Editura Kriterion, București, 1994

Bardu, Nistor, *Învățăământul în Dobrogea*, vol. I, mss., Constanța, s. a.

Bitoleanu, Ion, *Din istoria României moderne*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981

Bitoleanu, Ion, Runcan, Nechita, *Dobrogea, vatră a creștinismului românesc*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2001

Baumann, Victor Heinrich, Petrov, Raluca-Elena, Franga, Elena, *Instituția Prefectului – Județul Tulcea, trecut și prezent (1878-1949, 1990-prezent)*, Editura Celebris, Constanța, 2012

Bărbulescu, Maria, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec I – IIIp. Chr.)*, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Constanța, 2001

Bărbulescu, Mihai, Deletant, Dennis, Hitchins, Keith, et alii, *Istoria României*, Editura Enciclopedică, București, 1999

Berciu – Drăghicescu, Adina (editor), Petre, Maria (editor), *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică. Documente (1864-1948)*, Editura Universității București, București, 2004

Carol I, rege al României, *Memoriile regelui Carol I al României, vol I (1866-1869)*, Editura Scripta, București, 1992

Călinescu, Constanța et alii, *Dicționar de personalități dobrogene*, vol. II, III, Editura Ex Ponto, Constanța, 2005

Cernovodeanu, Paul (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa Luminilor (1711-1821), Cap. IX. Cultura și arta*, Editura Enciclopedică, București, 2002

Ciorbea, Valentin (coord.), *Germanii dobrogeni – istorie și civilizație* Editura Muntenia, Constanța 2006

Cioroiu, Constantin, Mocanu, Aurel, *Cartea românească în Dobrogea înainte de 1877*, s. n., Constanța, 1978

Coman, Virgil (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multietnică și multiculturală*, Editura Muntenia, Constanța, 2008

Comunicări de istorie a Dobrogei, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, 1980

Cordescu, Mihai-Virgiliu, *Istoricul școalelor române din Turcia, Sofia și Turtucaia din Bulgaria și al seminariilor de limbă română din Lipca, Viena și Berlin: 1866-1906*, Tipografia Curții Regale F. Göbl Fii, București, 1906

Cucoș, Constantin, *Educația religioasă. Repere teoretice și metodice*, Editura Polirom, Iași, 2009

Culea, Apostol D., *Cât trebuie să știe oricine despre Dobrogea. Trecutul – Prezentul – Viitorul Dobrogei*, Editura Casei Școalelor, București, 1928

Dănescu, Grigore, *La Dobroudja. Études de géographie phisique et ethnographique*, Imprimerie de l'Independance Roumaine, Bucarest, 1903

Dobrogea: Cincizeci de ani de viață românească: 1878-1928: Publicație tipărită cu prilejul semicentenarului reanexării Dobrogei, Editura Cultura Națională, București, 1928

Ghelase, Ion I., *Mocanii din Dobrogea și Câmpia Bărăganului (Studiu economic-comercial)*, Tipografia Ion Grigoriu, Huși, 1933

Helgiu, Vasile, *Școala primară din Dobrogea în curs de 40 de ani (1879-1919), Extras din „Analele Dobrogei”, An 1, nr. 2*, Tipografia cooperativă ”Dacia”, Constanța, 1920

Helgiu, Vasile, *Școala românească dobrogeană dela înființare până la 1938. Monografie*, Institutul de Arte Grafice „Albania”, Constanța, 1938

Ionescu-Dobrogianu, Marin, *Cercetări asupra orașului Constanța: Geografie și istorie*, [s. n.], București, 1897

Ionescu-Dobrogianu, Marin, *Dobrogea în proagul veacului al XX-lea. Geografia matematică, fizică, politică, economică și militară*, Institutul de Arte Grafice „I. V. Socecu”, București, 1904

Ionescu-Dobrogianu, Marin, *Tomi-Constanța*, Tipografia „Lucrătorii asociați”, 1931

Iorga, Nicolae, *Istoria învățământului românesc*, Editura Casei Școalelor, București, 1928

Lascu, Stoica (coord.), Vitanos, Constantin (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”. Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, s. n., Constanța, 1993

Mateescu, Tudor, *Păstoritul mocanilor în teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră*, Direcția Generală a Arhivelor Statului din RSR, București, 1986

Mateescu, Tudor, *Permanența și continuitatea românească în Dobrogea*, s. n., București, 1979

Mănăstireanu, Laurențiu, *Viața religioasă în nordul Dobrogei (1878-1918)*, Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015

Quenot, Michel, *Icoana, fereastră spre absolut*, prefață și note de Vasile Răducă, Editura Enciclopedică, București, 1993

Pittard, Eugene, *Dans la Dobrodja (Roumanie). Notes de voyage*, Imprimerie de Journal de Geneve, Geneva, 1902

Rădulescu, Adrian, Bitoleanu, Ion, *A concise history of Dobruja*, Editura Științifică și Enciclopedică, Bucharest, 1984

Rădulescu, Adrian, Bitoleanu, Ion, *Istoria Dobrogei*, Editura Ex Ponto, Constanța, 1998

Rădulescu, Adrian, Bitoleanu, Ion, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare: Dobrogea*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979

Rășcanu, Petru, *Istoricul învățământului secundar lucrat din însărcinarea Ministeriului Instrucțiunii*, Tipografia Națională, Iași, 1906

Roman, Elena, *Educația religioasă în societatea contemporană*, s. n., Iași, 2013

Roman, Ioan N., *Despre Dobrogea și dobrogeni*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2008

Roman, Ioan N., *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, Institutul de Arte Grafice "Victoria", Constanța, 1920

Roman, Ioan N., Brătescu, Constantin, *Probleme actuale dobrogene*, extras din „Analele Dobrogei”, An 2, nr. 1-2, Tipografia Victoria, Constanța, 1925

Runcan, Nechita, *Cuvinte de învățătură creștină*, Editura Europolis, Constanța, 1996

Runcan, Nechita, *Studii de teologie istorică și patristică*, vol. I, Editura Performantica, Iași, 2005

Runcan, Nechita, *Studii de teologie istorică și patristică*, vol. III, Editura Europolis, Constanța, 2008

Runcan, Nechita, *Studii de teologie istorică și patristică*, vol V, Editura, Vasiliana, Iași, 2011

Seișanu, Romulus, *Dobrogea, Gurile Dunării și Insula Șerpilor. Studiu monografic. Studii și documente*, Tipografia ziarului „Universul”, București, 1928

Stănciugel, Robert, Bălașa, Liliana Monica, *Dobrogea în secolele VII-XIX. Evoluție istorică*, Editura D. C. Promotions, București, 2005

Stelian, Luminița, *Marin Ionescu-Dobrogianu (1866-1938), personalitate plurivalentă a dobrogenisticii românești*, Editura Muntenia, Constanța, 2014

Șandru, Dumitru, *Mocanii în Dobrogea*, Institutul de Istorie Națională din București, București, 1946

Vulcan, Petru, Mlădărescu, Mihai, *Istoricul orașului Constanța*, Tipografia „Aurora” Ilie M. Grigoriu, Constanța, 1911

Voicu, T., Cotovu, B., Constantinescu, P., *Monografia orașului Tulcea. Trecutul, prezentul și viitorul său*, Institutul de Arte grafice al ziarului „Dobrogea Jună”, Constanța, 1928

Yannoulatos, Anastasios, Arhiepiscop al Tiranei și toată Albania, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, Editura Bizantină, București, 2003

Studii și articole

Alecu, Dan, *Însemnări despre domnia Regelui Carol I sub pana unui dobrogean [fragment din jurnalul „Însemnări dobrogene” redactat începând cu 28 mai 1967]*, în „Memoria”, nr. 1 (2002), pp. 61-72

Baumann, Victor Heinrich, *Județul Tulcea între anii 1878 – 1918*, în „NordDobrogea Cultural”, Nr. 10 (2016), pp. 21-27

Bălăbănescu, Mariana, *Dobrogea în viziunea regelui Carol I*, în „Analele Dobrogei”, an V, nr. 1 (1999), pp. 73-80

Dumitrașcu, Gheorghe, *Intelectuali români din Dobrogea înainte de 1878. Studiu statistic*, în „Pontica”, Tom XVIII (1985), pp. 259-276

Dumitrașcu, Lavinia *Contribuții la cunoașterea neamului Chireștilor din Cernavodă*, în „Agora”, An 12, nr. 48 (dec 2012), pp. 15-16

Florea, Lucian, Arhiepiscop al Tomisului, *Aspecte din viața și cultura bisericească dobrogeană*, în Stoica Lascu (coord.), Constantin Vitanos (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”. Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, s. n., Constanța, 1993, pp. 187-194

Georgescu, Ioan, *Învățământul public în Dobrogea, în Dobrogea: Cincizeci de ani de viață românească: 1878-1928: Publicație tipărită cu prilejul semicentenarului reanexării Dobrogei*, Editura Cultura Națională, București, 1928, pp. 641-699

Ibram, Nuredin, *Școli confesionale și ale comunităților din Dobrogea până la 1878*, în Stoica Lascu (coord.), Constantin Vitanos (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”*. *Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, s. n., Constanța, 1993, pp. 50-57

Mateescu, Tudor, *Biserica Ortodoxă Română din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (1417-1977)*, în *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 1987, pp. 151- 187

Miu, Jarmen, Jiga, Elena, *Unele considerații privind învățământul constănțean după reintegrarea Dobrogei la statul român*, în Virgil Coman (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multietnică și multiculturală*, Editura Muntenia, Constanța, 2008, pp. 103-128

Runcan, Nechita, *Aspecte din viața creștină dobrogeană de la începuturi până în zilele noastre*, în Stoica Lascu (coord.), Constantin Vitanos (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”*. *Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, s. n., Constanța, 1993, pp. 195-237

Runcan, Nechita, *Conviețuiri etnico-religioase în Dobrogea –Scurtă privire istorică-*, în Nechita Runcan, *Studii de teologie istorică și patristică*, vol I, Editura Performantica, Iași, 2005, pp. 502-528

Runcan, Nechita, *Ora de religie în învățământul românesc actual*, în *Studii de teologie istorică și patristică*, vol V, Editura, Vasiliana, Iași, 2011, pp. 257-290

Runcan, Nechita, *Preoți dobrogeni iubitori de folclor*, în Nechita Runcan, *Studii de teologie istorică și patristică*, vol. I, Editura Performantica, Iași, 2005, pp. 276-279

Runcan, Nechita, *Sensul creștin al familiei după învățătura Sfântului Ioan Gură de Aur*, în Nechita Runcan, în *Studii de teologie istorică și patristică*, vol III, Editura Europolis, Constanța, 2008, pp. 588-683

Șopu, Dumitru, *Școli românești în Dobrogea până la 1978*, în Virgil Coman (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multietnică și multiculturală*, Editura Muntenia, Constanța, 2008, pp. 95-102

Vâlsan, George, *Mocanii din Dobrogea: (de pe o hartă din circa 1769-1774)*, în „Graiul românesc”, An 2 (1928), pp. 41-46

Vâlsan, George, *Mocanii în Dobrogea, la 1845*, în „Graiul românesc”, An 2, nr. 3 (1928), pp. 41-47